

JOODSE BURGERS IN **WASSENAAR:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht van
gemeente Wassenaar*

Charlotte Dommerholt MA
Prof. dr. Wim van Meurs
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, april 2024

Joodse burgers in Wassenaar: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Wassenaar

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel
Onderzoekers: Charlotte Dommerholt

Redactie: Ingrid van der Vlis
Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Charlotte Dommerholt, Wim van Meurs, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Wassenaar: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, april 2024).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgevers:
gemeente Wassenaar

Afbeelding omslag

Het in 1924 gebouwde Joodse rusthuis Huize Klim Op.
Raadhuislaan 4 in Wassenaar, in 1943.

© Gemeentearchief Wassenaar, maker onbekend (01055)

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	10
Dankwoord	13
Het onderzoeksteam	15
2. Opdracht en conclusies	17
Drie hoofdvragen	17
Conclusies over de onteigeningen	18
Conclusies over het rechtsherstel	18
Conclusies over de bejegening	19
Vervolg	20
3. Verantwoording	23
Woordkeuze	23
Gebruikte archieven	25
Onze methode	28
4. Onteigeningen	35
Registratie, onteigening en roof	36
De Verkaufsbücher	37
5. Rechtsherstel	41
Kadaster	42
Gemeentebelastingen	43
Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing	44
6. Bejegening	49
7. Bijlagen	53
Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Wassenaar	53
Literatuur	56
Archieven	59
Websites en kranten	61

1. Inleiding

In 1936 kocht accountant Salomon Wolf het imposante woonhuis aan de Groot Haesebroekseweg 43. Tot 1939 woonde Salomon met zijn vrouw Sarah en hun zoon Max in Eindhoven, waar Salomon werkte als hoofdaccountant bij Philips. In dat jaar verhuisden ze naar Wassenaar. Vanwege zijn belangrijke positie bij Philips werd Salomon aan het begin van de oorlog enige tijd gevangengenomen. In 1942 werd hij vanwege zijn Joodse achtergrond gedeporteerd naar Duitsland, de precieze plek is onbekend. Salomon stierf in oktober 1942, hoogstwaarschijnlijk aan een hartverlamming, tijdens een treinreis van Oberhausen naar Duisburg. Sarah en Max overleefden de oorlog.¹

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust. Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheke en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht. De meeste Joodse burgers uit Wassenaar werden gedeporteerd. Hun huurwoningen werden ontruimd, hun woningbezit werd geroofd en hun inboedels werden in beslag genomen.

Aan Konijnenlaan 3 woonde journalist Marcus van Blankenstein. In 1942 nam de bezetter zijn woning in beheer en verkocht deze een jaar later aan een Duitsgezinde organisatie. Marcus bracht de oorlog door in het Verenigd Koninkrijk, omdat het hem al vroeg duidelijk werd dat hij gevaar liep. Niet alleen omdat hij Joods was, maar ook omdat hij goede contacten onderhield met de inlichtingendiensten van het Verenigd Koninkrijk, Nederland en het toenmalige Tsjecho-Slowakije. Pas zeven jaar na de bevrijding, in 1952, vond er rechtsherstel plaats. Toen kwam het huis, samen met de tuin en het erf, weer in bezit van Marcus van Blankenstein.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van

zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en lang proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. De onteigenden (of hun nabestaanden) konden vaak pas jaren later weer over hun huis beschikken. Dat gold ook voor Marcus van Blankenstein en de nabestaanden van Salomon Wolf.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Wassenaar doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven. Vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van gemeente Wassenaar in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021, 2022 en 2023 voerden we in Gelderland, Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland nog zo'n twintig soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor ca. veertig gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij

de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Oordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrechting en rechtsherstel is de opmaat voor een moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog vier hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In de beide daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. De bijlagen (hoofdstuk 7) bieden in tabelvorm een overzicht van onteigening en rechtsherstel. Ook geven ze een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgning

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgning, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolgning, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolgning blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolgning kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijkerwijs hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigingen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de ‘burgemeester in oorlogstijd’ is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politie tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Dankwoord

We danken onze opdrachtgever, burgemeester Leendert de Lange, voor zijn vertrouwen in ons team. Eveneens bedanken we onze contactpersoon, Maarten Waleboer, voor het prettige contact. Daarnaast noemen we de namen van de leden van de klankbordgroep: Ton Beijersbergen, Ronny Naftaniel, Kees Neisingh, Cora in 't Veld-Janse en Carla de Glopper-Zuijderland. Ook bedanken we Cora in 't Veld-Janse in haar rol als gemeentearchivaris, en archiefmedewerker Lisette van Koppen van het Gemeentearchief Wassenaar voor hun ondersteuning bij dit onderzoek. Verder bedanken we Mirjam Moses-Eyl uit Amsterdam voor het delen van haar verhaal en informatie over Mietje en Kaatje Frenk.

Door de coronacrisis kon archiefonderzoek voor de verschillende gemeenten pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgegaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze, Ingrid van der Vlis en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden.

Junior onderzoekers Laura Brinkhorst, Charlotte Dommerholt en Owen Duijvendak voerden dit onderzoek uit en studenten Iris de Jager, Tess Obbink, Imke Odinot en Liza Werkman ondersteunden hen hierbij.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden.

Charlotte Dommerholt

Wim van Meurs

Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Laura Brinkhorst, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de Research Master Global History, Vrije Universiteit (2022), junior docent, Radboud Universiteit Nijmegen

Charlotte Dommerholt, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis Vandaag, Rijksuniversiteit Groningen (2022)

Owen Duijvendak, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd in Human Geography en Spatial Sciences aan de Rijksuniversiteit Groningen

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Ingrid van der Vlis, freelance historicus bij Historisch Onderzoeksbureau Tijdelijk, gepromoveerd aan de Erasmus Universiteit Rotterdam (2001), werkt aan uiteenlopende historische projecten als onderzoeker, auteur en redacteur

Noten

- ¹ Brabantse Gesneuvelden 'Salomon Wolf', Joods Monument, nr. 68867.
- ² W.P. van der Krogt, 'Duitse spionnen in Wassenaar', in: *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*. F.R. Hazenberg, A.N.W. Kenens, W.P. van der Krogt, R. van Lit, C.N.J. Neisingh (Stichting Wassenaar '40-'45, 1995).
- ³ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': *De houding van gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* (Voorburg: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁴ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1940-1945* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁵ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁷ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die doorverkocht waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastrergegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder gemeente Wassenaar.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Drie hoofdvragen

Het gemeentebestuur van Wassenaar heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die de gemeente destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag en het Gemeentearchief Wassenaar moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeente besloot dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandelaar. Heeft gemeente Wassenaar gebruikgemaakt van de ontrechting van hun Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar. Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze na de oorlog naheffingen en boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft gemeente Wassenaar naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding beperkt. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door gemeente Wassenaar. En hoe de gemeente zich rekenschap gaf van hun bijzondere slachtofferschap.

Conclusies over de onteigeningen

1. In totaal zijn er 39 panden door de Duitse bezetter in beheer genomen. Hiervan werden er 24 verkocht.
2. In totaal werden er 13 landbouwgronden verplicht geregistreerd. Hiervan werden er 5 gedwongen verkocht.
3. Gemeente Wassenaar kocht tijdens de oorlog geen Joodse panden aan.
4. Wel werd in 1944 besloten in overleg tussen de Commissaris voor de Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen en de NSB-burgemeester om de Joodse begraafplaats in Wassenaar te schenken aan de gemeente. Dit ging niet door, omdat de Commissaris der Provincie hiervoor geen akkoord gaf.

Conclusies over het rechtsherstel

1. 24 panden die in beheer waren genomen, werden verkocht. Voor 23 van deze panden vond rechtsherstel plaats.
2. Voor 2 verkochte weilanden konden wij geen rechtsherstel vaststellen, voor de overige 3 wel.
3. In 1947 kocht gemeente Wassenaar Raadhuislaan 4 (Huize Klim Op). Tijdens de oorlog was het voormalige Joodse rusthuis in beheer genomen, maar niet verkocht. Het was door de bezetter verhuurd aan de Duitse Wehrmacht.
4. Gemeente Wassenaar stuurde na de oorlog in zeker één geval (huize Klim Op) naheffingen van gemeentebelastingen naar Joodse burgers of hun erfgenamen. De nog beschikbare archieven geven geen uitsluitel of dit al dan niet algemeen beleid was in Wassenaar.

Conclusies over de bejegening

1. Burgemeester Van Wijnbergen zette zijn handtekening onder Duitse verordeningen, maar hij was het niet eens met het nationaalsocialistische gedachtegoed.
2. NSB-burgemeester De Blocq van Scheltinga werd na de oorlog verantwoordelijk gehouden voor het laten wegvoeren van meerdere Joodse burgers uit Wassenaar.
3. Zowel de gemeente als de kranten besteedden publiekelijk na de oorlog weinig of geen aandacht aan de Jodenvervolging en het bijzondere Joodse slachtofferschap.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden en hoe ze te werk gingen in de tijd toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden en in welke vorm en mate ze collaboreerden bij de Jodenvervolging, valt buiten ons onderzoek. Dat geldt ook voor de bemoeienis van de gemeente bij vordering van woningen door de Wehrmacht. De burgemeester had volgens de Nederlandse wet het recht om panden te 'vorderen'. Hij maakte van dit recht gebruik op bevel van de Wehrmacht, toen de bezetter nog probeerde om de schijn van goed bestuur en continuïteit op te houden. De Wehrmacht betaalde zo ook enkele jaren compensatie aan de eigenaren van de panden. Die betalingen stopten zodra de bezetter de schijn van rechtstaat liet vallen, of al eerder als duidelijk werd dat het om een Joodse eigenaar ging.

Over het algemeen werkten gemeenten het vorderingsbeleid niet tegen en leverden ze hulp waar gevraagd, net zoals bij de onteigening en deportatie van Joodse inwoners. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers indirect nog meer onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die voor de Wehrmacht waren

gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen of bleven achter in de gemeentekas.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Of de gemeente vorderde een teruggegeven Joodse woning vanwege de nijpende woningnood. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee of drie hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2023 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrecting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrecting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten. Op termijn geldt dat ook voor de archieven van het Grootboek voor de Wederopbouw die nu nog beperkt openbaar zijn. Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) kan hier als voorbeeld dienen.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich tot alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek in gemeente Wassenaar voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit ongeveer twintig vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor zo'n veertig gemeenten in Gelderland, Overijssel, Noord-Holland en Zuid-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek.²

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.

² Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en.

3. Verantwoording

Gemeente Wassenaar heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofinstelling. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijksse toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties zoals overstromingen kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was speelde bij vordering geen rol. In enkele gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of een vrij schootsveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat het geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine** of **Herdenkingsstenen**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woning-eigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken. Uit de ervaring van onderzoek voor andere gemeenten weten we dat het natrekken in het kadaster van alle unieke adressen uit het Joods Monument arbeidsintensief is en slechts in enkele gevallen een onbekend pand in Joods eigendom oplevert dat wel onteigend maar niet verkocht is.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindelings- en omnummering

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedeporteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst.

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil over zal komen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten verraden maar weinig over de 'bejegening' van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionaris die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat evenmin op schrift gezet hebben. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies over 'het gemeentebestuur' of 'de gemeentelijke diensten' te formuleren.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (**NBI**); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politicommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde 'bijzondere rechtspleging'.⁷ Deze **CABR**-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrenting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiverings-tribunalen op regionaal niveau.

functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheeken. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat het vaak alleen de kale weerslag van het uiteindelijke resultaat betreft, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Particuliere archieven en kranten

Notariële archieven die ouder zijn dan 75 jaar, zijn te vinden bij een openbare archiefdienst. De notariële archieven die jonger zijn dan 75 jaar worden bewaard bij de rechtbanken of bij de notaris zelf. De archieven worden elke keer overgebracht in perioden van 10 jaar. Voor het laatst zijn de archieven uit de periode t/m 1935 overgebracht. Voor alle akten geldt dat ze na 75 jaar openbaar worden, met uitzondering van testamenten en codicillen, die pas na 100 jaar openbaar worden. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage. In de archieven van gemeenten en burge-meesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienen aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁸ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft gemeente Wassenaar panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechtsherstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding

speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die vermeld worden in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadastronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste drie jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op 'verdachte' panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat

de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.⁹ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In Wassenaar vonden wij 24 transacties van Joodse onteigende panden en percelen. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een transactie en daarmee een mogelijke aankoop door de gemeente of kooponder-

handelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹⁰

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

De kans op openstaande rekeningen, en dus op naheffingen en boetes, was vooral groot als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.
2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of openstaande rekeningen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We doorzochten alle transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

Soms vonden we panden die niet in de Verkaufsbücher stonden. Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aannames waren dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen conform de geldende regels geen weerslag hoefde te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor gemeente Wassenaar, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstel-procedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Aalders, *Roof; Veraart, Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² Van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode'.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; De Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Vos en Ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog*; NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden', data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474.
- ⁷ NA, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Schütz, *Kille mist*.
- ⁹ Blauw, 'Verschil maken?'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹⁰ Broese van Groenou, *Erfpacht*.

4. Onteigeningen

Aan het begin van de 20^e eeuw was Wassenaar een klein dorp met ongeveer 4.000 inwoners. Architecten kochten landgoederen in en rond Wassenaar aan om er grote landhuizen te bouwen. De rijkdom van het dorp nam toe, net als het inwonertal: ongeveer 18.000 in 1939.¹

In de nacht van 10 mei 1940 werden de inwoners van Wassenaar gewekt door het geronk van overtrekkende vliegtuigen. Duitse toestellen probeerden te landen op het nabijgelegen Vliegveld Valkenburg. Ook landden er tientallen parachutisten. Na felle gevechten viel het vliegveld in handen van de vijand. Die gebruikte het tot en met 1942, maar maakte het in 1943 onbruikbaar.² De Wassenaarse stranden werden tot verboden gebied verklaard omdat ze onderdeel werden van de **Atlantikwall**. In april en mei 1945 werden boven het voormalige vliegveld voedseldroppingen gedaan door de geallieerden.³

Na de bevrijding bleek dat voornamelijk de villawijk zwaar was beschadigd. Deze vernielingen waren aangericht in 1944 door het afschieten van V2-raketten en de daaropvolgende geallieerde reactie. Dit had impact op het al bestaande woningtekort. Ook woonden er eind november 1945 nog 3.500 evacués uit andere getroffen gemeenten in Wassenaar. Ruim 700 inwoners die uit Wassenaar waren vertrokken, waren op dat moment ook nog niet teruggekeerd.⁴

Net als in andere gemeenten werd in Wassenaar in de zomer van 1941 het **Führerprinzip** ingevoerd. Dit betekende dat de gemeenteraad werd ontbonden en dat de burgemeester eigenmachtig bestuurde, met de wethouders als adviseurs. De burgemeester van Wassenaar was baron Van Wijnbergen, van 1938 tot 1942, toen hij werd ontslagen. NSB'er Daniël de Blocq van Scheltinga volgde hem op.⁵

Wassenaar had een kleine Joodse gemeenschap, met relatief veel vluchtelingen uit Duitsland die begin jaren dertig naar Nederland waren gekomen. In 1939 telde Wassenaar ongeveer 75 Duits-Joodse vluchtelingen.⁶ In Wassenaar werden zij veelal geholpen door de Joodse margarinefabrikant Samuel van den Bergh en zijn zoon Sidney James. In Wassenaar was er geen synagoge; Joodse burgers gingen daarvoor naar Leiden of Den Haag.⁷

Al snel na het uitbreken van de oorlog volgden de eerste anti-Joodse maatregelen en moesten radio's en fietsen worden ingeleverd. Vanaf 1941 waren Joodse burgers niet langer welkom in het duingebied. Toen de deportaties op gang kwamen, doken steeds meer Joodse burgers onder. In Wassenaar lieten sommigen zich opnemen in de St. Ursulakliniek. Na hun behandeling keerden zij niet terug naar huis, maar gingen ze met hulp van het verzet de onderduik in.⁸ In 1941 begon Stützpunktleiter van de NSDAP in Wassenaar,

Door de Duitse bezetter opgerichte verdedigingslinie langs de Noordzeekust om een aanval uit Engeland te kunnen weerstaan.

De nazi's gingen uit van politiek leiderschap zonder controle door een democratisch gekozen parlement. Toegepast op lokaal niveau gaf dit principe alle politieke macht aan de burgemeester, zonder gemeenteraad.

Arnold Lampe, met het verzamelen van namen van in Wassenaar wonende Joodse burgers en informatie over hun huizenbezit. Zo bracht hij de familie Levy, die woonde aan de Rijkstraatweg 791 onder de aandacht van de bezetter.

Met de dreiging van onzekerheid en deportatie in het vooruitzicht waren er meerdere Joodse burgers die zelfmoord pleegden, zoals Eliezer van Esso en zijn vrouw uit Rotterdam. Zij zaten ondergedoken in Wassenaar, maar de druk werd hen te zwaar.⁹

Slechts enkele Joodse burgers keerden terug naar Wassenaar. In december 1947 werd op het voorplein van de Israëlitische begraafplaats een monument onthuld ter nagedachtenis aan de niet teruggekeerde Joodse inwoners. De afgelopen jaren zijn er eveneens 33 Stolpersteine geplaatst voor de vroegere woonhuizen van Joodse inwoners van Wassenaar.

Registratie, onteigening en roof

Na de sociale beperkingen volgden maatregelen van economische ontrecting. Alle Joodse bedrijven waren al in oktober 1940 geregistreerd door de bezetter. Winkels en kleinere ondernemingen moesten worden opgedoekt, grotere bedrijven werden doorverkocht. Joodse landeigenaren werden verplicht om hun bezit te laten registreren bij regionale pachtbureaus. Vervolgens moesten ze hun percelen voor 1 september 1941 verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordening 102/1941).

De opbrengsten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de liquidatie was afgerond, naar een van de roofbanken – **Liro** of de Vermögenverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA). Op dezelfde manier ging de bezetter te werk bij het Joodse vastgoedbezit. Joodse burgers moesten per Verordening 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekten hypotheek laten registreren door de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV). Voor dat omvangrijke vastgoed stelde de NGV beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren ANBO, Nobiscum en Everout. Deze organisaties benoemden per pand ook weer een beheerder. Die inde de huur, zorgde voor de instandhouding van het pand en regelde andere praktische zaken.

De beheerder legde rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of de opbrengst van de verhuur ging naar de roofbanken. Ondertussen betaalde de NGV de onrechte eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in zijn eerste levensbehoeften te voorzien.

Zodra Joodse eigenaren in 1942 of 1943 waren gedeporteerd, probeerde de bezetter hun panden te verkopen. Soms gebeurde dat zelfs al eerder. In een aantal gevallen bleek het pand onverkoopbaar, vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade. Naarmate de oorlog vorderde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd om hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de Verkaufsbücher. In elke stad werden de panden verkocht door beheerders, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

De Verkaufsbücher

In de Verkaufsbücher staan voor Wassenaar 21 percelen geregistreerd: 19 panden en 2 weilanden. Via de kaartenbakken voor de Raad van het Rechtsherstel troffen we nog 3 panden aan die in beheer werden genomen en verkocht. De meeste transacties werden voltooid door de notarissen Verheggen en Bomers. Samen waren zij verantwoordelijk voor de verkoop van 12 Joodse panden en percelen, die vermeld staan in de Verkaufsbücher. Verheggen was sinds 1942 notaris in Den Haag; hij overleed in 1944. Bomers was kandidaat-notaris in Voorburg tot hij in januari 1944 als eerste NSB'er als notaris werd benoemd.¹⁰

Net als in sommige andere steden stonden in Wassenaar kopers klaar om hun slag te slaan. De meeste kopers kwamen uit Wassenaar zelf en waren werkzaam als jurist of industrieel. Ieder van hen kocht meestal maar één pand.

De meeste onteigende woningen waren villa's. Hoewel de verkoopprijs in de Verkaufsbücher met enige voorzichtigheid moet worden bekeken, valt het op dat de gemiddelde verkoopprijs in Wassenaar ruim 23.000 gulden bedraagt. Dit is tweemaal zoveel als het landelijke gemiddelde.

In de Verkaufsbücher staan alleen de verkochte panden. De boeken bieden dus geen informatie over het totale aantal onteigende panden. Via het Joods Monument kennen we meer woonadressen. Hier staat een kort levensverhaal van alle Joodse inwoners van Wassenaar die de oorlog niet overleefden. Indien bekend staat het laatst bekende adres voor deportatie vermeld, maar dat geldt alleen voor de mensen die niet terugkeerden. Overlevenden zijn niet opgenomen. Een deel van deze adressen zal een huurwoning geweest zijn. Huizen in Joods eigendom, maar met niet-Joodse huurders, zijn langs deze weg niet te vinden.

Onderzoek in heel Nederland heeft laten zien dat de Verkaufsbücher redelijk accuraat bijgehouden werden. Er zijn maar weinig gevallen bekend van panden die wel door de ANBO verkocht werden, maar niet in de Verkaufsbücher staan. Of omgekeerd, panden die wel geregistreerd werden, maar waarvan de verkoop op het laatste moment kennelijk is afgeketst. Een voorbeeld hiervan is Berkenlaan 3 van Cecile Sophia ten Bruggencate Menko Hartogensis. Haar woning staat in de Verkaufsbücher vermeld als een pand dat is verkocht. Nader onderzoek wijst uit dat het huis in beheer is genomen, maar niet is verkocht. Cecile ten Bruggencate Menko Hartogensis overleefde de oorlog en keerde na de bevrijding terug naar Wassenaar. In het kadaster was het pand op haar naam blijven staan.¹¹

Naast de Verkaufsbücher raadpleegden we de kaartenbak van de Raad voor het Rechtsherstel. Ook vonden we op de kadastrale leggers van de Joodse eigenaren soms nog extra panden. Aan de hand van archiefonderzoek in het Gemeentearchief Wassenaar, achterhaalden we nog meer panden. Zo vonden wij nog eens 18 huizen die (terecht) niet in de Verkaufsbücher stonden. De meeste panden waren wel in beheer genomen door de bezetter, maar niet verkocht.

In totaal vonden wij middels verschillende bronnen (inclusief de Verkaufsbücher) **39** panden met Joodse eigenaren. Van deze in beheer genomen panden werden er **24** door de bezetter verkocht.

Naast onteigende panden, troffen wij in de Verkaufsbücher ook 2 weilanden aan. Deze percelen waren van Maurits Franken, Helene Caroline en Karel Jozef Edersheim, en Selina Schrijver-Hertzberger.

In de landelijke database met landbouwgronden stonden nog eens 9 landbouwgronden met betrekking tot Wassenaar. Van deze weilanden waren er 3 van slager en koopman Hartog Cohen. Hij verkocht ze in 1941 onder dwang aan zijn (niet-Joodse) zwager, Hendrik Adrianus van Tol. De andere 6 weilanden waren van Emanuel Kahn. Ze werden wel geregistreerd, maar bleven onverkocht. Emanuel stierf in 1941 in Den Haag. De percelen gingen naar zijn dochter.¹²

Aan de hand van kadastronderzoek vonden wij nog 2 percelen landbouwgrond. In totaal vonden wij dus **13** landbouwgronden in gemeente Wassenaar. Van deze verplicht geregistreerde gronden, werden er **5** verkocht.

De gemeente en Joods vastgoed

We hebben geen bewijs gevonden voor tussenkomst van burgemeester Van Wijnbergen of NSB-burgemeester De Blocq van Scheltinga bij de verkoop van Joodse panden. Ook kocht gemeente Wassenaar tijdens de bezetting geen panden van Joodse eigenaren.

In Wassenaar heerste woningnood, net als op veel andere plekken in Nederland. Het is daarom aannemelijk dat in beheer genomen, leegstaande Joodse huizen waar mogelijk werden verhuurd door de ANBO – om inkomsten op te leveren of als vriendendienst.

De Duitse Wehrmacht vorderde woningen en liet de burgemeester van Wassenaar de vordering uitspreken. Vordering wilde zeggen dat het huis niet werd onteigend, maar alleen in bruikleen werd genomen voor een ‘algemeen belang’: onderbrenging van soldaten en materieel of als strategische post voor het Duitse leger. Vaak ging het om grote huizen. Of de eigenaar Joods of niet-Joods was, speelde bij vordering geen enkele rol. De eigenaren van de panden ontvingen maandelijks een vergoeding. Een van de woningen die op de lijst stond om in aanmerking te komen voor inkwartiering door de Duitse Wehrmacht was Jonkerlaan 69. Dit huis was eigendom van de Joodse burgers Emil Kraus en Cornelia Buitelaar. Het is onbekend of dit huis ook daadwerkelijk is gevorderd. Wel is het zeker dat het in 1942 in beheer werd genomen door de NGV en in 1944 werd verkocht. De Wehrmacht vorderde

panden ongeacht of de eigenaar Joods was of niet-Joods. Soms vorderde de Wehrmacht een pand dat vervolgens onder de anti-Joodse maatregelen viel, zoals hier. In 1954 vond er rechtsherstel plaats.

Gemeente Wassenaar kocht dan wel geen Joodse panden, maar ze zou de Joodse begraafplaats als een schenking ontvangen. Zo was afgesproken met de Commissaris voor de Niet-Commerciële Verenigingen en Stichtingen (CNCV), nadat de Nederlands-Israëlitische Gemeente Den Haag officieel was opgeheven. Burgemeester De Blocq van Scheltinga communiceerde over de schenking met de CNCV. De goedkeuring van de Commissaris der Provincie bleef echter uit, waardoor de begraafplaats niet in het bezit kwam van gemeente Wassenaar.¹³

Onteigening van Huize Klim Op

Een opvallend pand dat door de Duitse Wehrmacht werd gevorderd, was het Joodse rusthuis Huize Klim Op, vlak naast raadhuis De Paauw, waar de burgemeester zetelde. Dit pand op Raadhuislaan 4 was van twee ongehuwde Joodse zussen, Kaatje en Mietje Frenk, uit Rotterdam. Zij kochten het in 1937 en vestigden er een Joods rusthuis in. Op het pand rustten twee hypotheekten: één ten overstaan van mejuffrouw Wolffenbuttel en een tweede hypotheek met lijfrente ten overstaan van mejuffrouw Lietz, de vorige eigenaresse. Net als ander Joods vastgoed werd Raadhuislaan 4 in 1942 in beheer genomen door de Duitse bezetter. De Joodse bewoners van het rusthuis werden eerst naar Amsterdam gevoerd en daarna afgevoerd naar de concentratiekampen. De zussen Frenk zaten ondergedoken in Coldenhove op de Veluwe, waar ze in juni 1944 werden ontdekt. Mietje pleegde zelfmoord en Kaatje werd gedeporteerd; zij werd in oktober 1944 vermoord in Auschwitz.¹⁴

Raadhuislaan 4 werd door de bezetter niet verkocht, maar het werd wel uitgewoond door Wehrmachtsoldaten. Na de oorlog bleek dat het gebouw in de periode dat het was gevorderd voor 15.000 gulden schade had opgelopen.

Het is voor het proces van rechtsherstel na de oorlog van belang om de gevolgde eigendomsprocedures van elkaar te onderscheiden. In het kadaster bleef het pand op naam van de beide zussen staan. De bezetter had het in beheer genomen, maar niet verkocht en daarom ook niet formeel onteigend. Als de Wehrmacht een pand vorderde bleef het in het bezit van de eigenaar. Het Duitse bezettingsleger eiste alleen het gebruiksrecht van het pand voor zich op en betaalde de eigenaar daarvoor een vergoeding. Strikt genomen ging die vergoeding naar de zussen, maar in de praktijk direct naar de Duitse beheerder, die immers alle vastgoedeigendom en vermogen van Joodse Nederlanders onder zich had.¹⁵

De bevoegdheden van de CNCV waren gebaseerd op Verordening no. 41/1941 van de Rijkscommissaris: "teneinde te komen tot een herordening op het gebied van de niet-commerciële Verenigingen en Stichtingen". Maar richtte zich vooral tegen onwettige maatschappelijke organisaties zoals Joodse gemeenten.

Noten

- ¹ Robert van Lit, 'Wassenaar in voor en tegenspoed', in: *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*. F.R. Hazenberg, A.N.W. Kenens, W.P. van der Krogt, R. van Lit, C.N.J. Neisingh (Stichting Wassenaar '40-'45, 1995).
- ² F.R. Hazenberg, 'De meidagen van 1940', in: *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*. F.R. Hazenberg, A.N.W. Kenens, W.P. van der Krogt, R. van Lit, C.N.J. Neisingh (Stichting Wassenaar '40-'45, 1995).
- ³ Frans Micklinghoff, *Een eeuw Wassenaar* (Euromedia MPP, 1999).
- ⁴ 'Wassenaar tijdens de Duitse bezetting', in: *Leidsch Jaarboekje*, 1946 (uit de rede van Dr. S.F.A.C.M Baron van Wijnbergen, burgemeester van Wassenaar, bij de opening van den Nood-gemeenteraad op 10 december 1945).
- ⁵ W.P van der Krogt en R. van Lit, 'Het gemeentelijk bestuursapparaat'.
- ⁶ A.N.W. Kenens, 'De Jodenvervolging', in: *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*. F.R. Hazenberg, A.N.W. Kenens, W.P. van der Krogt, R. van Lit, C.N.J. Neisingh (Stichting Wassenaar '40-'45, 1995).
- ⁷ Kenens, 'De Jodenvervolging'.
- ⁸ A.N.W. Kenens, 'Verzetsactiviteiten', in: *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*. F.R. Hazenberg, A.N.W. Kenens, W.P. van der Krogt, R. van Lit, C.N.J. Neisingh (Stichting Wassenaar '40-'45, 1995).
- ⁹ Kenens, 'De Jodenvervolging'.
- ¹⁰ *Het Vaderland: staats- en letterkundig nieuwsblad* (14-1-1944); *Het Nationale Dagblad: voor het Nederlandsche Volk* (5-8-1941).
- ¹¹ Kenens, 'De Jodenvervolging'.
- ¹² Joods Monument, nr. 514281.
- ¹³ GAW, Archieven van de gemeente Wassenaar 1930-1960, 261, Commissaris niet-commerciële Vereenigingen en Stichtingen.
- ¹⁴ Joods Monument, nr. 120658; nr. 120659.
- ¹⁵ NA, NBI, 2.09.16.06, inv. 74698, M.K. Frenk.

5. Rechtsherstel

Een belangrijke vraag in de onderzoeksopdracht is of er rechtsherstel heeft plaatsgevonden in alle gevallen van onteigend Joods onroerend goed. Wanneer Joodse inwoners de oorlog overleefd hadden, konden zij er in Wassenaar dan op rekenen dat ze hun panden terugkregen? En wat gebeurde er als er alleen maar nabestaanden waren – werd die mensen dan ook recht gedaan?

Onderzoek naar tientallen andere gemeenten heeft inmiddels laten zien dat rechtsherstel vrijwel altijd plaatsvond, ook al kon dat soms jaren duren. Dat betekent dat Joodse burgers hun vastgoedeigendom terugkregen via de Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Soms spraken een Joodse eigenaar en oorlogskoper af dat de koop niet ongedaan werd gemaakt.

Omdat de onteigening – en alles wat daarop volgde – bij rechtsherstel nul en nietig werd verklaard, werden gemaakte kosten (belastingen, onderhoud, afgeloste hypotheek) en verdiende baten (huurinkomsten) vanaf het moment van verkoop tegen elkaar afgezet. De verschillende posten werden met bewijsstukken onderbouwd. Waren er geen bewijsstukken, dan moesten beide partijen het eens worden over een schatting. Zo'n reconstructie van kosten en baten volgde de logica van het rechtsherstel.

Naar de maatstaven van nu komt dit administratieve rechtsherstel onpersoonlijk en oneerlijk over. Maar het volgde de juridische kaders die de overheid direct na de oorlog had opgesteld. De Joodse eigenaar – of zijn erfgenaam – was in de praktijk vaak de benadeelde partij. Hij moest bijvoorbeeld een hypotheek terugbetalen die de oorlogskoper had afgelost. Erfgenamen kregen met erfbelasting te maken. En wie berooid en vaak dakloos uit de onderduik kwam, had niet de luxe om lang te onderhandelen. Regelmatig moesten Joodse rechthebbenden hun teruggekregen pand verkopen om zulke kosten te kunnen betalen.

Rechtsherstel was een proces van lange adem. De overheid hield vast aan de regels die ook onder normale omstandigheden golden. Joodse erfgenamen moesten bijvoorbeeld een overlijdensakte kunnen laten zien. Het Rode Kruis hielp bij de zoektocht naar bewijs van overlijden voor wie in een concentratiekamp was omgebracht of vermist was, maar dat kon jaren duren. Ook van alle nabestaanden en erfgenamen moest duidelijk zijn wat hun lot was.

Hoewel de gemeente officieel geen rol speelde bij de rechtsherstelprocedure, tenzij ze zelf betrokken was bij een aankoop, konden ambtenaren soms wel het verschil maken. Door tussen de regels door te lezen, hebben we geprobeerd antwoorden te formuleren op de uiterst belangrijke, maar vaak ongrijpbare vraag naar de manier waarop Joodse overlevenden en hun nabestaanden in een bepaalde gemeente behandeld werden. Bij het systematisch doornemen van de gemeenteraads- en collegenotulen hebben we gelet op uitspraken daarover. Denk bijvoorbeeld aan

aandacht voor het uitzonderlijke slachtofferschap van Joodse inwoners, of aan minder strenge handhaving bij eventuele achterstallige betalingen.

Kadaster

Het kadaster is de zekerste weg om rechtsherstel vast te stellen. De gedigitaliseerde omschrijvingen van percelen (leggers) geven een goed beeld van de eigendomsgeschiedenis. Ze vermelden duidelijk of er rechtsherstel plaats heeft gevonden, en hoe dat gebeurde: door het NBI of de Raad voor het Rechtsherstel. Naast eventueel een kanttekening over rechtsherstel, bevatten de kadasterleggers vooral algemene informatie over kopers en verkopers. Soms staat er iets in over opvolging en erfgenamen.

Op 2 gevallen na hebben wij voor alle verkochte panden en percelen rechtsherstel kunnen vaststellen. Een uitzondering vormt het huis aan Rijksstraatweg 791, dat het eigendom was van Gabriël Levy. Gabriël werd in februari 1944 vermoord in Auschwitz, net als zijn vrouw Marianne.¹ Hun erfgenamen vroegen rechtsherstel aan voor de woning, maar in 1953 werd dit verzoek om onbekende redenen ingetrokken. Voor zover wij hebben kunnen nagaan, is daarom het rechtsherstel nooit afgerond.² Mogelijk vond er een onderhandse overeenkomst plaats.

Voor 2 weilanden van Maurits Franken, Helene Caroline en Karel Jozef Edersheim, en Selina Schrijver-Hertzberger konden wij geen rechtsherstel vaststellen. De weilanden werden in 1941 verplicht geregistreerd en pas in 1944 verkocht aan Gerardus Adrianus en Jan Koning. Helene werd in augustus 1943 vermoord in Auschwitz. Karel Jozef Edersheim overleefde de oorlog.³ Ook Selina Schrijver-Hertzberger, haar echtgenoot David en hun twee kinderen overleefden de oorlog door via Frankrijk naar de Verenigde Staten te vluchten.⁴ Delen van deze landbouwgronden zouden in de jaren zestig door grenswijzigingen tot gemeente Leiden gaan behoren. Nabestaanden hadden vaak minder interesse in landbouwgronden – of waren van het bestaan ervan niet op de hoogte. Dat kan verklaren waarom een oorlogskoop niet altijd werd teruggedraaid. Of dat hier ook het geval was, is onduidelijk. De percelen komen niet naar voren in het NBI-dossier van Helene, evenmin als een derde weiland dat in 1948 met toestemming van de erfgenamen onderhands aan gemeente Wassenaar werd verkocht voor ruim 81.000 gulden. Deze grond was tijdens de oorlog ook verplicht geregistreerd, maar werd niet verkocht.⁵

In veel gevallen biedt het NBI-dossier op naam van de onteigende of diens beheerder meer informatie over het onderhandelingsproces, de boekhoudkundige eindafrekening, de correspondentie en de formele beslissingen die aan de teruggaaf voorafgingen. Als de oorlogskoper en de oorspronkelijke eigenaar of zijn nabestaanden na de bevrijding niet tot een minnelijke schikking konden komen, belandde het dossier bij de rechtbank.

De afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel behandelde 30.000 rechtszaken. Maar lang niet al die zaken gingen over vastgoed. Ze gingen bijvoorbeeld ook vaak over **effecten**, sieraden en kunstbezit. De klagende partij kon een Joodse ontrecte zijn, maar ook een Duitse Nederlander of een NSB'er.

Aandelen, obligaties en andere verhandelbare rechten.

Rechtsherstel in de praktijk

Marianne Pardo-Oppenheimer uit Scheveningen had meerdere panden in haar bezit in Wassenaar, Den Haag en Voorschoten. In Wassenaar ging het om Prinsenvweg 61 en 63. Marianne werd in mei 1944 in concentratiekamp Theresienstadt vermoord.⁶

De 2 huizen in Wassenaar werden in 1942 in beheer genomen en datzelfde jaar nog verkocht aan N.V. Synthova Maatschappij uit Voorburg. Het bedrijf maakte kunst-eiproducten en verdikkingsmiddelen voor voedselproducten.⁷ N.V. Synthova verhuurde de woningen en streek de huurpenningen op.

In 1945 stelde het NBI de jurist jhr. mr. C.H. Beelaerts van Blokland uit Den Haag aan als bewindvoerder van het vermogen en het vastgoed van Marianne. De koop van Prinsenvweg 61 en 63 was na de bevrijding nietig verklaard, waardoor hij nu namens Marianne beslissingen nam over haar vermogen en vastgoed. Ook was het zijn taak om nabestaanden op te sporen. Uiteindelijk wist hij drie in het buitenland wonende erfgenamen te traceren. Daarnaast zette Beelaerts van Blokland een aanvraag voor rechtsherstel in gang. Ook moesten de kosten en baten tegen elkaar worden afgewogen: hoeveel huur had N.V. Synthova ontvangen tussen 1942 en 1945? Was er oorlogsschade aan de panden ontstaan? Had N.V. Synthova reparatie- of verbouwkosten gehad aan de panden? Wat was het vermogen van Marianne? Wat was de waarde van de huizen ten tijde van de verkoop in 1942? Op basis hiervan werd een prijs bepaald tussen oorlogskoper en bewindvoerder, en kon worden overgegaan tot rechtsherstel zonder tussenkomst van een rechter. Dit noemen we ook wel ‘minnelijk rechtsherstel’. Voor Prinsenvweg 61 en 63 vond dit plaats in 1949.⁸ De erfgenamen besloten in 1955 over te gaan tot verkoop van de 2 huizen.⁹

Gemeentebelastingen

De meeste belastingen werden in het midden van de 20^e eeuw geheven door de Rijksoverheid, en niet door gemeenten. Deze directe belastingen blijven in ons onderzoek buiten beschouwing, omdat we ons richten op gemeenten.

Gemeenten hieven straatbelasting en soms rioolbelasting. Dit stelsel van **gemeentebelastingen** veranderde niet tijdens de oorlog. Ook tijdens de bezettingsjaren betaalden huiseigenaren straatbelasting, volgens criteria en tarieven uit de jaren dertig. Soms betaalde men ook zogenaamde ‘opcenten’, een toeslag op de grondbelasting van het Rijk. Deze toeslag ging naar de gemeente.

Erfpachtcanon bestond, maar speelde voor zover uit ons onderzoek gebleken in Wassenaar geen rol van betekenis, anders dan in Den Haag of Amsterdam.

Vanaf het moment dat een Joodse eigenaar de zeggenschap over zijn vastgoed verloor, ging ook de verplichting om gemeentebelastingen te betalen over op de beheerder, bijvoorbeeld de ANBO. Zeker in 1941 en 1942 voldeed de beheerder deze gemeentelijke belastingaanslagen over het algemeen trouw. In die eerste jaren betaalde de bezetter bijvoorbeeld ook de beloofde schadevergoeding aan eigenaren wiens huis gevorderd was om militair-strategische redenen of voor de inkwartiering van Wehrmacht-soldaten.

Later nam de belastingmoraal sterk af. Naarmate de Duitsers er op het Europese strijdtoneel steeds minder goed voor stonden, liet de bezetter zijn pogingen varen om de Nederlandse bevolking en bestuurders voor de nazi-ideologie te winnen. Na de verkoop van de meest lucratieve panden bleven voor de roofinstellingen bovendien alleen verhuurde en leegstaande panden over. Over het algemeen betaalde de bezetter in de laatste oorlogsjaren steeds minder belastingaanslagen. Het is mogelijk dat het ene regionale ANBO-kantoor hier anders in stond dan het andere.

Bij panden die doorverkocht waren, was het aan nieuwe eigenaren om de gemeentelijke belastingen te voldoen die bij hun bezit hoorden. Over het algemeen hadden zij er alle belang bij om deze aanslagen te betalen.

Na **Dolle Dinsdag** sloegen in heel Nederland veel NSB'ers, collaborateurs en lokale vertegenwoordigers van het naziregime op de vlucht. Ze lieten hun geroofde vastgoed vaak onbeheerd achter. Hun belastingaanslagen bleven daarom de laatste oorlogsmaanden onbetaald.

Teruggaaf van wooneigendom en belastingheffing

Het meeste Joodse vastgoed in Wassenaar ging na de bevrijding over naar een beheerder die door het NBI was aangesteld – net als elders in Nederland. Dat gold zeker voor panden die niet waren doorverkocht, en panden waarvan de oorlogskoper verdwenen was of zich voor een tribunaal moest verantwoorden. Deze nieuwe beheerders kregen bij de dossiers van de panden vaak ook belastingaanslagen als openstaande rekeningen, met name voor 1943 en 1944. Voor Wassenaar hebben we hiervan één voorbeeld gevonden, namelijk Raadhuislaan 4, dat eigendom was van de zussen Frenk.

Zoals in veel gemeenten in Nederland, zijn voor gemeente Wassenaar de belastingkohieren niet bewaard gebleven. Het kadaster geeft geen uitsluitsel over hoe men omging met openstaande belastingaanslagen. Ook NBI-dossiers zijn hierover niet altijd informatief. Veel dossiers laten vooral de zoektocht zien naar duidelijkheid rondom het lot van de onteigende, of de zoektocht naar overlevende erfgenamen en nabestaanden. Ook de wisseling van beheerders, en de correspondentie met hen, zorgde voor veel papierwerk. Het NBI sloot een dossier zodra de partijen een minnelijke schikking bereikten. Lang niet altijd zijn de details van zo'n schikking terug te lezen in het dossier.

Bij de afhandeling van rechtsherstel door het NBI was de kans dat we sporen vonden van openstaande belastingschulden overigens wel aanwezig. Betaalde of onbetaalde belastingaanslagen over 1943 en 1944 werden – vaak jaren later – meegenomen in de boekhoudkundige eindafrekening bij teruggaaf aan de oorspronkelijke eigenaar. Ze werden dus uiteindelijk door de ontrecte of zijn of haar nabestaanden betaald, maar zonder dat de gemeente deze oude aanslagen actief invorderde.

Dinsdag 5 september 1944, toen Nederlanders na de bevrijding van Antwerpen en Brussel een bevrijding van heel Nederland binnen enkele dagen verwachtten. Deze voorbarige feestvreugde had ook een duidelijk psychologisch effect op de bezetters en hun medeplichtigen

Voor gemeente Wassenaar kunnen we in één geval wel iets zeggen over belastingheffingen, ondanks het ontbreken van belastingkohieren. In het NBI-dossier voor de eigenaressen van Huize Klim Op, aan Raadhuislaan 4, troffen we aanmaningen aan voor het betalen van belastingen. Het gaat hier om de nationale grondbelasting over 1943, 1944 en 1945, maar ook over de naoorlogse jaren 1946 en 1947. Eveneens vonden we een dwangbevel uit 1946 voor de betaling van gemeentelijke straatbelasting. De bron hiervoor is indirect: de door het NBI aangestelde bewindvoerder van het vermogen en vastgoedbezit van Kaatje en Mietje Frenk, advocaat M. Drielsma, meldde zich bij de **Schade Enquête Commissie** voor een voorschot om onder andere de grondbelasting te kunnen voldoen.¹⁰ In 1948 kocht gemeente Wassenaar het pand. Deze aankoop verklaart, zo leren soortgelijke uitzonderingen uit andere gemeenten, de zeldzame actieve naheffing van straatbelasting voor dit pand. Door de koopplannen kenden de gemeenteambtenaren dit dossier. En als een achterstallige betaling eenmaal aan het licht was gekomen, volgde er onvermijdelijk een aanmaning.

De Schade Enquête Commissie was een (overheids)instantie, belast met de uitvoering van landelijke materiële oorlogsschade-regelingen.

Raadhuislaan 4

De gemeente vorderde in opdracht van de Duitse Wehrmacht tijdens de oorlog het pand Huize Klim Op waar een Joods rusthuis gevestigd was geweest. Met de bevrijding eindigde vanzelfsprekend die situatie. Huize Klim Op kwam in zwaargehavende toestand in handen van het NBI. Met de aanstelling van advocaat Drielsma als bewindvoerder begon een fase in de eigendoms-geschiedenis van Raadhuislaan 4 die we slechts met grote moeite, en niet zonder enige vraagtekens, uit de archiefstukken konden reconstrueren. De sleutelvraag is hierbij of en wanneer het NBI gerechtigd was om het pand te verkopen, hoewel er erfgenamen van de zussen waren die de oorlog hadden overleefd.

In maart 1946 liet mejuffrouw Lietz, van wie de zussen Frenk het pand hadden gekocht, aan de bewindvoerder weten dat er twee erfgenamen waren getraceerd. Zij vroeg of Drielsma contact wilde opnemen met hun woordvoerder, de heer Melis, voordat hij overging tot verkoop. Melis was de voormalige boekhouder van Mietje en Kaatje. Voor Drielsma was verkoop de logische uitweg. Er waren hoge herstelkosten te verwachten, die door het vermogen van de zussen niet werden gedekt. Het NBI gaf aan dat een akkoord van de nabestaanden voor verkoop van het pand niet noodzakelijk was. Het pand verkeerde in zo'n slechte staat dat verdere hypotheekverlening niet mogelijk was. Ook was er geen ander vermogen. Ondanks de schade was er vanwege de grootte en de allure van het pand wel belangstelling van potentiële kopers.

Drielsma was door het NBI gemachtigd om als verkoper op te treden, maar Melis deed namens de erfgenamen hetzelfde. Gevoelsmatig is dat meer dan begrijpelijk voor iemand die nauw betrokken was geweest bij het rusthuis en de beide eigenaressen. Hij kon echter niet worden gemachtigd zolang het overlijden van de tweede zus niet was bevestigd, de erfenis niet was afgehandeld en er geen formeel rechtsherstel had plaatsgevonden. Drielsma en Melis onderhandelden elk met andere gegadigden, zelfs zonder

dat zij dit van elkaar wisten. Toen ze erachter kwamen, voelden beiden zich door de ander bedrogen. Melis startte met medeweten van de nabestaanden onderhandelingen met de Hervormde Gemeente in Wassenaar, die in het pand opnieuw een rusthuis wilde vestigen. Drielsma onderhandelde op dat moment met gemeente Wassenaar, die grote interesse had in het pand.

Het Prijzenbureau van Onroerende Zaken had inmiddels een vraagprijs vastgesteld van maximaal 40.000 gulden en dat was ook wat gemeente Wassenaar bood. De Hervormde Gemeente bood 35.000 gulden voor het pand. De gemeente hield bij haar bod rekening met 15.000 gulden van de Schade Enquête Commissie en een molestverzekering op het pand. Of het bod van de Hervormde Gemeente ook op deze schadenclaims gebaseerd was, vermelden de bronnen niet. In augustus 1946 zegde de Wassenaarse raad de 40.000 gulden koopsom toe. Een maand later ging het NBI akkoord en zag af van publieke veiling, waar het aanvankelijk de voorkeur voor had gehad. Met de toestemming van Gedeputeerde Staten een jaar later ging het felbegeerde pand op 27 september 1947 over in het bezit van gemeente Wassenaar. In augustus 1946 zegde de Wassenaarse raad de 40.000 gulden koopsom toe. Een maand later ging het NBI akkoord en zag af van publieke veiling, waar het aanvankelijk de voorkeur voor had gehad. Met de toestemming van Gedeputeerde Staten een jaar later ging het felbegeerde pand op 27 september 1947 over in het bezit van gemeente Wassenaar.

Melis reageerde geagiteerd op de afronding van de verkoop. Volgens hem waren de nabestaanden over het tekenen van het voorlopige koopcontract in 1946 niet geïnformeerd. En had hij zelf in februari 1947 aan het NBI laten weten dat de nabestaanden niet instemden met de verkoop. Het NBI had vervolgens beweerd dat Melis veel te laat had gereageerd, waardoor de onderhandelingen met gemeente Wassenaar waren doorgezet, met de verkoop als resultaat in september 1947 (al staat in het kadaster 1948 aangegeven als overdrachtsjaar).

Dit oplopende conflict roept drie belangrijke vragen op. De antwoorden daarop en de achterliggende afwegingen reconstrueerden we uit de documenten met reacties van de nabestaanden. Van broer Mark Frenk, zus Elizabeth Eyl-Frenk en haar echtgenoot vonden we tot in 1960 informatie in het NBI-archief.

Ten eerste de vraag of het NBI gerechtigd was om Joods eigendom in beheer te verkopen. Uit ander onderzoek is bekend dat de Nederlandse regering het mandaat van het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel ruim formuleerde. De regels voor het NBI werden grotendeels door het instituut zelf in de loop van de tijd aan de hand van de beheerspraktijk opgesteld. Het was gebruikelijk om te wachten op de terugkeer van Joodse ontrechten of eventuele erfgenamen. Maar als dringend grote kosten gemaakt moesten worden om het bezit te behouden en als die kosten niet gedekt waren door beheerd vermogen, ging het NBI vaker tot verkoop over om financiële risico's voor de staat te vermijden. Dit lijkt bij Huize Klim Op het geval te zijn geweest. De schatting van herstelkosten (15.000 gulden) tegenover de taxatie van de marktwaarde (40.000 gulden) geeft wel aan hoe slecht de toestand was.

Ten tweede de vraag of de nabestaanden om toestemming gevraagd had moeten worden. Vermogen en vastgoed konden alleen met afdoende bewijs worden overgedragen aan rechthebbenden. Was dat er nog niet, dan was alleen het NBI gerechtigd om het pand te verkopen. Het bewindvoerschap van Drielsma eindigde op 14 januari 1949 en het resterende vermogen met de nalatenschap werd daarna beheerd voor de Stichting Bewindvoering Afwezigen door notaris M.C. van den Bout uit Renesse. Daarbij zijn twee kanttekeningen te plaatsen. Enerzijds blijkt uit de correspondentie dat het NBI wel enige waarde hechtte aan de instemming van de potentiële erfgenamen. Tegelijk benadrukte het instituut dat die niet noodzakelijk was. In de woorden van het NBI-hoofdkantoor in een brief van oktober 1946: 'dat in het onderwerpelijke geval de accoordverklaring van de vermoedelijke erfgenamen van M. en K. Frenk met den verloop niet vereischt is' om tot verkoop over te gaan. Anderzijds stelde de vertegenwoordiger van de erven dat de beide overlevenden minstens als erven van het halve Huize Klim Op toestemmingsgerechtigd hadden moeten zijn geweest – als nabestaanden van Mietje. Waarom haar erfenis niet eerder werd afgewikkeld dan die van haar 'afwezige' zus blijft een open vraag. Het NBI, zo blijkt uit de correspondentie, legde de aantijgingen van de erven uiteindelijk naast zich neer. Rechts-herstel had weliswaar niet plaatsgevonden door teruggaaf van het geroofde vastgoedbezit, maar wel in de vorm van de geldelijke tegenwaarde. Maar de notariële akte van erfenisrecht uit 1949 laat zien dat de zus Kaatje die gedeporteerd werd, op dat moment het halve huis erfde van haar zus. Los van het menselijke drama, betekende dit dat Kaatje toen ze in het kamp stierf het hele huis naliet. En pas met de akte van 1949 gaat het hele vermogen van deze zus over aan de erven (in totaal zes personen). De correspondentie in de archieven doet vermoeden dat het NBI en de gemeente dit niet wisten toen ze de wensen van de erven negeerden.

En ten derde de vraag of gemeente Wassenaar een voorkeursbehandeling kreeg bij de verkoop. Het antwoord is op basis van de beschikbare bewijzen: ja en nee. Het NBI zag af van de geplande openbare verkoop toen de gemeente de taxatiesom van 40.000 gulden bood (inclusief de claims op de Schade Enquête Commissie en de molestverzekering van het pand). Dat was in het voordeel van de gemeente. Wat de overwegingen van het NBI waren, blijft onduidelijk. Tegenover de mogelijkheid van een hogere prijs bij opbod stond het risico van een lagere verkoopprijs.

Hiermee zijn de grenzen van de reconstructie op basis van de archieven bereikt. Twee vraagtekens blijven. Het is onbekend hoe groot het restvermogen van de zussen precies was. Hierin zijn de bronnen tegenstrijdig, maar blijkbaar was het niet genoeg om de herstelkosten te dekken. Verder lijkt het er soms op dat het NBI het aan Drielsma als beheerder overliet om de nabestaanden te informeren over de op handen zijnde verkoop. Hij vertrouwde er op zijn beurt op dat Melis deze informatie doorgaf, maar of dat daadwerkelijk gebeurde, is niet zeker.

Noten

¹ Joods Monument, nr. 120651 en nr. 120652.

² NA, NBI, 2.09.48, inv. 818, dossier 4640, Gabriël Levy.

³ *Het Parool*, 26-5-1976.

⁴ Joods Monument, nr. 626456.

⁵ NA, NBI, 2.09.16.01, inv. 4702, H.C. Edersheim en 2.09.16.04, inv. 70849, H.C. Edersheim.

⁶ Joods Monument, nr. 139706.

⁷ *Leidsch Dagblad* (30-09-1941).

⁸ NA, NBI, 2.09.16.11, inv.nr. 146110, Marianne Pardo-Oppenheimer.

⁹ Kadastrale legger Marianne Pardo-Oppenheimer, nr. 6517.

¹⁰ NA, NBI, 2.09.16.06, inv. 74698, M.K. Frenk.

6. Bejegening

Om zicht te krijgen op het handelen of niet-handelen van gemeente Wassenaar in de bezettingsjaren en de eerste jaren na de bevrijding, bestudeerden we onder meer de notulen van B en W voor de jaren 1940 tot en met 1950.

Tot 1942 was baron Van Wijnbergen burgemeester van gemeente Wassenaar. Onder zijn leiding werden de eerste anti-Joodse maatregelen ingevoerd. Van Wijnbergen zette zijn handtekening onder deze verordeningen, maar dat betekent niet dat hij het eens was met het nationaalsocialistische gedachtegoed. Naar aanleiding van het onderzoek dat na de oorlog naar zijn handelen werd ingesteld, zijn geen strafmaatregelen getroffen.¹ In 1945 keerde Van Wijnbergen terug als burgemeester. In zijn eerste toespraak voor de nood-gemeenteraad in december 1945, zei hij het volgende:

*'Ik heb onmiddellijk na mijn terugkeer, zoowel op 't Dorpsplein als op Stoephout, eerbiedige hulde mogen brengen aan de slachtoffers, veelal heroïeke slachtoffers, in dezen oorlog en aan de levenden, wier strijd materieel en moreel van 't grootste belang voor onze bevrijding is geweest.'*²

Dit is in lijn met waar de aandacht in 1945 het meeste naar uitging: verzetslieden en anderen die zich hadden ingezet voor de bevrijding van Nederland. Het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers kwam in deze tijd nauwelijks naar voren.

In de eerste naoorlogse jaren hadden de oorlogsschade, bouw en herstel van woningen en nijpende problemen bij de huisvesting de hoogste prioriteit. Van speciale aandacht voor Joodse teruggekeerden was daarbij geen sprake. Dit geldt ook voor de officiële stukken van Wassenaar en andere gemeenten in het algemeen. Al zullen empathie en coulance in de alledaagse omgang van de gemeente met burgers ook niet zijn opgetekend in officiële berichten.

In 1942 werd Van Wijnbergen opgevolgd door NSB-burgemeester Daniël de Blocq van Scheltinga. Die was toen al tien jaar lid van de NSB en werkzaam als hoofd van de afdeling Algemene Zaken van de NSB.³ Van hem is bekend dat hij Mussert trouw bleef. Na zijn arrestatie in mei 1945 stelde De Blocq van Scheltinga:

*'Ik ben nimmer pro-Duitsch geweest. Gedurende den bezettingstijd heb ik wel met de Duitschers samengewerkt. Ik deed dat echter alleen in het belang van de inwoners der Gemeente Wassenaar. Wanneer de belangen van de inwoners van Wassenaar in het gedrang kwamen, heb ik daarvoor steeds gevochten.'*⁴

Hem werd ten laste gelegd dat hij Joodse burgers uit Wassenaar had laten wegvoeren. De Blocq van Scheltinga gaf actief namen door van Joodse inwoners van Wassenaar. Hij wisselde hierover brieven uit met de Duitse bezetter. Na de oorlog beargumenteerde De Blocq van Scheltinga het zo dat hij handelde in het belang van de Wassenaarse inwoners, de niet-Joodse inwoners wel te verstaan:

'Ik had dat schrijven verzonden teneinde woonruimte voor mijn ingezetenen te krijgen. Ik stond namelijk op dit standpunt, dat ik de Nederlandsche niet-joden voorstond boven de joden. Daar mij ten tijden, dat ik bedoeld schrijven verzond, bekend was, dat de Duitschers de joden toch wegvoerden, dacht ik op die manier de zaak voor mijn inwoners zoo gunstig mogelijk te regelen.'

NSB-burgemeester De Blocq van Scheltinga speelde dus een aanzienlijke rol bij de vervolging van Joodse inwoners van Wassenaar. Ook werd hem ten laste gelegd dat hij mensen had aangegeven voor de arbeidsinzet. In verschillende processen-verbaal gaven inwoners van Wassenaar aan dat hij de hand had gehad in hun gevangenneming, of die van een familielid. De Blocq van Scheltinga zou de namen van jonge Wassenaarse mannen door meerdere NSB'ers hebben laten verzamelen uit het Bevolkingsregister. Kort hierop werd een razzia gehouden en werden verschillende mannen opgepakt.

De Blocq van Scheltinga zou een hand hebben gehad in de arrestatie van Geesbert van Barneveld. Van Barneveld werkte bij de gemeente als gemeente-onvanger en hielp in die rol het verzet. De Blocq van Scheltinga had mogelijk vermoedens dat Van Barneveld was betrokken bij het verzet. Van Barneveld werd tijdens het verplaatsen van een onderduikster aangehouden in de trein van Amsterdam richting Haarlem. Beiden werden opgepakt. Rita van Esso, de Joodse onderduikster, werd op transport gesteld naar Kamp Westerbork en ze werd in mei 1944 vermoord in Auschwitz. Van Barneveld kwam na verschillende omzwervingen terecht in Neuengamme waar hij in december 1944 omkwam door uitputting. De Blocq van Scheltinga heeft altijd alle betrokkenheid ontkend.

De Blocq van Scheltinga werd in cassatie veroordeeld tot 20 jaar gevangenisstraf. In 1953 werd hij vrijgelaten.⁵

Noten

- ¹ NA, Zuivering Ambtenaren (ZA), S.F.A.C.M. Van Wijnbergen.
- ² Van Wijnbergen, 'Wassenaar tijdens de Duitse bezetting', in *Leidsch Jaarboekje*, 1946.
- ³ NA, CABR, D. de Blocq van Scheltinga.
- ⁴ NA, CABR, D. de Blocq van Scheltinga.
- ⁵ NA, CABR, Daniël de Blocq van Scheltinga; GAW, Archieven van de gemeente Wassenaar 1930-1960, 5134, dossier inzake het functioneren van Jhr. D. de Blocq van Scheltinga en een profielschets voor een nieuw te benoemen burgemeester, 1939-1961.

7. Bijlagen

Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Wassenaar

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Achterweg	Overig	F 6547 / 2077	Emanuel Kahn	n.v.t.	n.v.t.
Berkenlaan 3	VB	F 5792 / 4608	Cecile Sophia ten Bruggencate Menko Hartogensis	n.v.t.	n.v.t.
Bloemcamplaan 25	VB	F 8714 / 4243	Arnold Hartog	Marinus van Loenen (1943)	1948
Bloemcamplaan 27	VB	F 8713 / 4243	Arnold Hartog	Marcel Gerard Joseph Wübbe (1943)	1948
Bremhorstlaan 16	Overig	F 8229 en F 8230 / 5133	Henrij Behrens, Maria Wangenheim	n.v.t.	n.v.t.
Buurtweg 155	VB	E 1670 / 2344	Alexander Marcus van Oss	1: Dirk Cornelis Geurts (1942) 2: Yolande Clotilde van Oss (1943)	1950
Groot Haesebroekscheweg 43	VB	F 5266 / 4884	Salomon Wolf	NV Wester Industrie en Handel Maatschappij te Amsterdam (1944)	1949
Groot Hoefijzerlaan 53	VB	F 5848 / 3404	Arthur Norden	Fritz Harting (1943)	1950
Groot Hoefijzerlaan 71	VB	F 6089 / 5644	Alfred Frank	Hanns-Georg Oechler (1943)	1948
Jonkerlaan 44	VB	F 8359 / 5560	Benedictus Leon Geleerd	Ferdinand Cornelis Joseph van Loenen (1943)	1947
Jonkerlaan 61	VB	F 8371 / 5491	Emma Taubin, wed. Emil Kraus	Nicolaas Dirk Oudshoorn (1944)	1948
Jonkerlaan 69	VB	F 8375 / 5492	Emil Kraus, Cornelia Buitelaar	Johannes Pieter Brouwer (1944)	1954
Konijnenlaan 3	Overig	F 7337 / 4524	Marcus van Blankenstein	Vereeniging: Nationalsozialistische Volkswohlfahrt, eingetragene Verein, te Berlijn (1943)	1952
Konijnenlaan 38	Overig	F 4765 / 5314	Catharina Wilhelmina Cohen	n.v.t.	n.v.t.
Konijnenlaan 39	VB	F 7766 / 2256	Arnold Hijman	Rudolf Drucker (1942)	1947

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Laan van Koot 1	VB	F 4425 / 4398	Mozes Samuel Aaron van Dam	1 ^e : Bastiaan Eliza Wielenga (1942) 2 ^e : Madeleine Maria Cato Ghislaine Gitsels, b.g.g.m. Raymond Jules Marie Hubertus Brouwers (1943)	1949
Laan van Rhemen van Rhemenshuizen 4	Overig	B 3204 / 3275	Elkan Frijda	n.v.t.	n.v.t.
Lange Kerkdam 42	Overig	F 5892 / 5696	Adrianus van Put	n.v.t.	n.v.t.
Leidsestraatweg 292	Overig	B 3461 / 3780	Hartog Cohen	1 ^e : Leendert Ferdinand Lange (1943) 2 ^e : Hendrikus Adrianus van Tol (1944)	1949
Leidsestraatweg 795	VB	D 1789 / 4173	NV. Exploitatie Maatschappij Groot Persijn	Firma met beperkte aansprakelijkheid 'Gemona' gevestigd te Berlijn (1942)	1947
Lus 8, De	Overig	B 3630 / 4739	Simon Rogozinski	n.v.t.	n.v.t.
Nassaulaan 5	Overig	F 6787 / 3963	Judith Rosen Jacobson-Ferares	n.v.t.	n.v.t.
Papelaan 44	VB	C 749 / 2660	Henri (Hans) Polak	Carolus Bosman (1944)	1948
Papenwegsepolder (weiland), water	JCK	C 234, C 235 en C 236 / 3780	Hartog Cohen	Hendrik Adrianus van Tol (1941)	1946
Persijnlaan 2	VB	D 1586 / 2122	Hans Polak	Richard Joseph Cristian Stöppler (1943)	1947
Prins van Wiedlaan 26	VB	F 7110 / 4783	Max Elion	Erich Müller (1944)	1950
Prinsenweg 61 en 63	Overig	F 8343 en F 8344 / 5374	Marianne Pardo-Oppenheimer	N.V. Synthova Maatschappij gevestigd te Voorburg (1942)	1949
Prinsenweg 82	Overig	F 8202 / 5281	Herman Levy	Suzanna de Barst (1942)	1947
Raadhuislaan 4	Overig	F 4953 / 4996	Kaatje en Mietje Frenk	n.v.t.	n.v.t.
Raadhuislaan 11	Overig	F 6010 / 3546	Arnold John van den Bergh	n.v.t.	n.v.t.
Raaphorstlaan 35	Overig	D 1467 / 2077	Emanuel Kahn	n.v.t.	n.v.t.
Rijksstraatweg (bosperceel)	Overig	F 6011 / 3546	Arnold John van den Bergh	n.v.t.	n.v.t.
Rijksstraatweg 791	Overig	D 1715 / 3034	Gabriel Levy	Johannes Hendrik van den Broek (1941)	Onbekend
Rijksstraatweg 799	VB	D 1786 / 5630	Siegfried de Kadt	1 ^e : Jan Thomas Fernhout (1943) 2 ^e : Engelina Carolina Mary Kan (1944)	1949

Adres	Bron	Kadastraal nr. leggerartikel	Eigenaar	Oorlogskoper(s)	Rechtsherstel (jaar)
Rust en Vreugdlaan 1-3-5	Overig	F 4489 / 3121	Betsy Willing, wed. Samuel van den Bergh	n.v.t.	n.v.t.
Vijverlaan 11	Overig	F 6444 / 4224	Sigmond Maijer Wolf	n.v.t.	n.v.t.
Weiland	VB	B 2752 en B 2753 / 4827	Maurits Franken, Helene Caroline Edersheim, Karel Jozef Edersheim, Selina Hertzberger b.g.g.m. David Schrijver	Gerardus Adrianus Koning, Jan Koning (1944)	Onbekend
Weiland (nabij Schouwweg)	Overig	F 7571 / 3795	Maurits Franken, Helene Caroline Edersheim, Karel Jozef Edersheim, Selina Hertzberger b.g.g.m. David Schrijver	n.v.t.	n.v.t.
Weilanden (nabij Raaphorstlaan)	JCK	D 497, D 498, D 499, D 500, D 507, D 508	Emanuel Kahn	n.v.t.	n.v.t.
Wittenburgerweg 64	VB	F 5903 / 4910	Frits van Raalte	Floris Hers (1942)	1950
Wittenburgerweg 120	VB	F 5997 / 4794	Alice Flesseman, b.g.g.m Heiman Bromet	Clemens Werner Philip Belschner (1943)	1949
Zijdeweg 42	Overig	F 6694 / 3447	Sidney James van den Bergh	n.v.t.	n.v.t.

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Boelema, Hilde, Martijn Dijkstra, Herman de Koning en Ferry Sieders. 'Joods vastgoed in de oorlog en hoe de gemeente Assen daarmee omging'. Assen: Drents Archief, 2023.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. '*Daar dit een immorele aanslag is: de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*'. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Hazenbergh, F.R., A.N.W. Kenens, W.P. van der Krogt, R. van Lit en C.N.J. Neisingh. *Wassenaar in de Tweede Wereldoorlog*. Stichting Wassenaar '40-'45, 1995.
- Janson, E.M.C.M. *Uit de geschiedenis van Wassenaar*. 2e dr. Den Haag: Kruseman, 1980.
- Kamphuis, P.H. *Het drama bij Wassenaarse Slag; februari 1944*. Amsterdam, 1985.
- Knijnenburg, Peter. *Toen hun jeugd stopte: 1940-1945*. Wassenaar: Pemaburg, 2020.
- Micklinghoff, Frans. *Een eeuw Wassenaar*. Euromedia MPP, 1999.
- Sakkers, Hans. *Duitse bunkerbouw vanuit het Rijkscommissariaat, Abteilung Siedlung und Bauten, 1942-1945: Amersfoort, Clingendael, Den Haag, Echt, Huizen, Nijmegen, Sterksel, Scheveningen, Utrecht, Valkenswaard, Wassenaar, Zwolle*. [Amersfoort], Koudekerke: Stichting Militair Erfgoed; Sakkers, 2004.

Werkgroep Stolpersteine Wassenaar. *Stolpersteine in Wassenaar*. Wassenaar, 2021-2022.

Nationaal en internationaal

Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.

Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel*: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.

Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.

Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.

Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.

Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.

Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.

Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.

Boterman, Frits. *Duitse ouders: de Jodenvervolgving en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.

Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht*. Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020.

Wijnbergen, S.F.A.C.M. van. 'Wassenaar tijdens de Duitse bezetting' in: *Leidsch Jaarboekje*. 1946.

Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).

Croes, Marnix, en Peter Tammes. 'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.

Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.

Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.

Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolgving in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.

Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.

Hondius, Dienneke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.

Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.

Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.

Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.

Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.

Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.

- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestrafing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogsteegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.
- Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.
- Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.
- Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.16.XX Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

3.02.27.01 Inventaris van het archief van het Provinciaal Bestuur van Zuid-Holland, (1300) 1850-1945

Gemeentearchief Wassenaar (GAW)

Oude Archieven tot 1895

720-727 Notulen van de raadsvergadering, met bijlagen 1940-1949

De archieven van de gemeente Wassenaar 1930-1960

25 Dossier inzake puinruiming en onteigening in de gemeente na de oorlog, 1946-1952

30 Dossier inzake de voorbereiding, vaststelling, goedkeuring en wijziging van de "Verordening op de heffing en invordering van een straatbelasting", vastgesteld bij raadsbesluit van 24 april 1946, 1945-1960

123 Dossier inzake gevallen van opneming in het Centraal Bevolkingsregister in buitengewone omstandigheden, 1940, 1941

141 Dossier inzake het onderzoek naar de politieke gezindheid van bepaalde personen tijdens de Duitse bezetting, 1942-1948

142-143 Dossier inzake aangifteformulieren aanmeldingsplicht Joden, 1941-1943

145 Dossier inzake de uitvoering van de aanmeldingsplicht voor Joden, 1941-1943

146 Dossier inzake de uitvoering van maatregelen tegen Joden, 1940-1942

148 Dossier houdende staten van ontvangen leges voor aanmeldingsbewijzen voor Joden, 1941-1943

261 Dossier inzake een mogelijke overdracht van de grond van de Israëlitische begraafplaats aan de gemeente, 1943-1945. N.B. is niet doorgegaan

Dossiers inzake de vordering van gemeentelijke gebouwen, gronden en eigendommen door de Duitse bezetter en de behandeling van hieruit voortgekomen schadegevallen, 1940-1959:

4220 Dossier inzake de vordering van woonruimte ten behoeve van oorlogsslachtoffers en van de Waffen SS in mei 1944, 1942-1945

4224 Brink-Van Oldebarneveltweg

4225 Pieter Twentlaan-Van Raaphorstlaan

4226 Schouwweg-Zijlwatering en diversen

4235 Dossier inzake de vergoeding van gevorderde wooneigendommen van Joden, 1941-1942

4619 Dossier inzake de inkwartiering van soldaten van de Duitse Weermacht 1942-1952

4626 Dossier inzake onderwerpen en kwesties uit de bezettingstijd die gespeeld in hebben in de gemeente, 1941-1943

4784 Dossier inzake de aanwijzing als ambtswoning en instructie voor de bewoner van Raadhuislaan 4 (Huize 'Klimop'), 1950; met 2 tekeningen

5122-5123 Notulen van vergaderingen van gemeenteraad gehouden achter gesloten deuren, 1940-1950

5134 Dossier inzake de wethouders van de gemeente, 1931-1960

Gedeponeerd Archief XXIX, Archief van de N.S.B.-burgemeester, 1941-1945

1 Dossier inzake het verstrekken van inlichtingen en het afgeven van verklaringen omtrent personen, 1942-1945

2 Dossier inzake de erkenning van en de taakuitoefening door de Wassenaarse veiligheidsdiensten, 1941-1943

8 Dossier inzake het ontruimen en toewijzen van woonruimte van en aan leden van de NSB, 1944-1945

Websites en kranten

Advies & Actualiteit, Radboud Universiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/onteigening-van-joods-vastgoed-woii-en/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Delpher

www.delpher.nl

Gemeente Wassenaar

www.wassenaar.nl

Joods Cultureel Kwartier

www.jck.nl

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkoopbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkoopbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oud Wassenaar

www.oudwassenaar.nl

